

ŠTĚPÁN BALÍK

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Czechy
stepanbalik@o2.pl

Stereotyp těla v polských a českých židovských anekdotách¹

V referátu „*Tuwimovy*“ a „*Poláčkovy*“ židovské anekdoty, jež jsem přednesl na konferenci v Jugovicích v roce 2008² a jehož písemná podoba byla uveřejněna v konferenčním sborníku³, jsem se zabýval mj. fenoménem Žida, tj. vnitřním obrazem Žida v židovských anekdotách „Picka“, „Poláčka“, „Safrina“ a „Tuwima“⁴. Tématem byly především specifické vyprávěcí struktury, maušlování/żydłaczeczenie, židovská jména apod. nahlížené z komparativního úhlu pohledu.

V současném referátu se na materiálu těchto čtyř souborů zaměřím na fyzický obraz Žida. Na začátku pár — dle mého soudu — pro daný obraz typických anekdot ocituji a poukážu na to, že nejsou specifické pouze pro daného autora-sběratele či např. pouze pro české židovské anekdoty. Tématem několika polských i českých textů je např. velký nos.

Kugelszwanc oświadcza przyszej swej teściowej, że prawdopodobnie ożeni się z jej córką, ale stawia jeden warunek: musi przed ślubem zobaczyć pannę całkiem nago.

Kugelszwanc — to świetna partyja. Z kaprysami jego trzeba się liczyć. Postanowiono, że kiedy panna będzie się kąpać, Kugelszwanc stanie za drzwiami łazienki i będzie się przyglądał przez dziurkę od klucza.

¹ Článek vznikl díky grantu GAČR 405/09/H003 Identita české literatury a její mezinárodní kontext.

² Konference Podzwoonne dla Granic (17.–19.4.2008; Jugowice) byla uspořádána Ústavem bohemistiky IFS Vratislavské univerzity.

³ Š. Balík, „*Tuwimovy*“ a „*Poláčkovy*“ židovské anekdoty, [in:] *Podzwoonne dla granic*, red. J. Lipowski, D. Żygadło-Czopnik, Wrocław 2009, s. 241–254.

⁴ O. Pick, *Židovské anekdoty*, Ústí nad Labem 1925; K. Poláček, *Židovské anekdoty*, Praha 1999; H. Safrin, *Przy szabasowych świecach*, Łódź 1988; J. Tuwim, *A to pan zna?*, Warszawa 1925(?). U příjmení uvádím uvozovky, neboť autoři jsou to jen částečně. Ze stejného důvodu používám i termín „autor-sběratel“. Dále v textu u autorů-sběratelů uvozovky pro zjednodušení nepíši a prosím laskavého čtenáře, aby si je domyslel.

Tak też uczyniono. Po seansie Kugelszwanc oświadcza:
– nie mogę jej wziąć. Ona ma za duży nos⁵.

JEDEN ŽENICH prohlásil, že nekupuje zajíce v pytli. Chce vidět nevěstu, jak ji Pánbůh stvořil. Její rodiče bojují těžký boj. Ale protože jde o velmi dobrou partii, dali konečně své svolení.

Ženich pět minut prohlížel zádumčivě svlečenou nevěstu, a pak prohlásil rezolutně: „Já si ji nevezmu. Její nos se mi nelíbí!“⁶

Podobně se u obou autorů objevuje i papoušek-antisemita:

Jeden ze znanych antysemitów poznańskich miał papugę, którą nauczył skrzczeć: „Żyd parszywy! Żyd parszywy!“ Po wytresowaniu ptaka właściciel ofiarował go miejskiemu ogrodowi zoologicznemu.

Pewnego dnia papudze przygląda się przybyły z Łodzi kupiec Cukierglück.

W tej samej chwili papuga zaczyna wrzeszczeć:

– Żyd parszywy! Żyd parszywy!

Cukierglück z pogardą spogląda na ptaka i mówi:

– Wstydzilałabyś się ty idjotka! Z takim nosem!⁷

V JEDNOM křesťanském závodě měli papouška, kterého majitel naučil nadávat židům. Jednou vstoupil do tohoto obchodu nějaký pan Tanzer, obchodní cestující. Jak ho papoušek uviděl, hned začal pokřikovat: „Žide-smrade!“

Pan Tanzer se nejprve ulekl, a pak řekl káravě k papouškovi: „Vy chcete někomu nadávat židům? Vy s tím vašim nosem?“⁸

Poláček se vysmívá i „pseudoantisemitobijcům“ (snad tedy i paranoidnímu myšlení vycházejícímu z historické zkušenosti), a to dokonce v textu, kterým svůj soubor uzavírá. Zjevně zde míří do židovských řad.

PŘIŠEL ŽID na nádraží k automatu a čte na něm nápis: „Vhodte 5 dvacetihalěrů a dostanete 5 balíčků chladících bonbonů.“

„Zkusím to s jedním,“ praví žid a vhodí do štěrbiny dvacetihalěr. Nevyjde nic.

„Aha, zkusím to ještě jednou.“ A tentokrát vhodí dva dvacetihalěře. Zase nic.

V tom přistoupí nějaký křesťan a vhodí dva dvacetihalěře, a okamžitě vyskočí z automatu pět kousíčků čokolády.

„To jsou teď poměry,“ praví žid. „Nový stroj, a už je antisemita.“⁹

Pro židovský humor je příznačné, že předmětem komiky — z židovského pohledu řečeno — jsme často my sami, a ne oni, cizí. Velké množství textů se týká např. uzavírání svazku manželského, nejasného otcovství či manželské nevěry, která je brána velmi sportovně a s nadhledem. Nápadně často se zde objevuje rovněž stereotypní obraz židovského obchodnického ducha či obehnaný stereotyp Žida spořivého, resp. škudlíciho (pol. např. mj. żydzącego). Manželská, resp.

⁵ J. Tuwim, *op. cit.*, s. 27–28.

⁶ K. Poláček, *op. cit.*, s. 13.

⁷ J. Tuwim, *op. cit.*, s. 73.

⁸ K. Poláček, *op. cit.*, s. 25.

⁹ *Ibidem*, s. 62.

předmanželská, tematika je přítomna u všech čtyř autorů. U Safrina často téměř totožné anekdoty jsou uvedeny v oddíle „Miłość po żydowsku“. Rovněž následující o dvacetiprocentním podíle je u něho přítomna¹⁰.

PAN GOLDSTEIN má velmi krásnou ženu. Jednou vzal jej jeho přítel stranou a pravil důvěrně: „Člověče, copak jseš slepý? Tvoje žena má čtyři milence!“
 „Jak to slepý?“ odvětil chladnokrevně pan Goldstein, „já se raději účastním dobrého podniku s dvaceti procenty než špatného se sto procenty“¹¹.

OBCHOD JE OBCHOD

Isák Orenstein žije dvě léta ve šťastném manželství se svou ženou, která jest nejen krásná, ale i vzdělaná a duchaplná.

Jednoho dne ho navštíví starý přítel Sommer. Rozčilen odvádí Orensteina na stranu a šeptá mu: „Opravdu, ty musíš být buď slepý a nebo hluchý? Což nevidíš, co se kolem tebe děje? Ty nevíš, že tvá paní má čtyři milence?“

„No a když“, praví Orenstein, přece se raději účastním dvaceti procenty na dobré věci, než sto procenty na špatné“¹².

Výjimkou nejsou ani drsné anekdoty tematizující smrt v rodině (otce, manželky či tchýně). Téměř totožnou anekdotu lze najít jak u Poláčka, tak i u Safrina. Safrin tímto černým humorem celý svůj soubor dokonce uzavírá.

ŘEKL PAN SALUS své choti: „Maminko, viš... Kdyby z nás měl někdo umřít, tak se odstěhuju do Benešova“¹³.

Joe Kac, ukończywszy siedemdziesiąt lat, wycofał się z życia kupieckiego w zacisze domowe. Pewnego dnia oznajmia elegijnie małżonce:

– Wiesz, Sara, jeśli jedno z nas wcześniej umrze, to ja wyjadę do Wiednia¹⁴.

Tento druh humoru, v němž předmětem drastické ironie není — jak již bylo řečeno — někdo „cizí“, ale my sami, lze nazvat humorem masochistickým. Je zvláště patrný tehdy, když v kontextu historického vědomí mnohých pogromů zazní u Poláčka jejich ozvěna.

KOSINER sedí v kruhu své četné rodiny.

Najednou vstoupí hauzírník a nabízí staré kovy ke koupi.

„No co já s tím?“ ptá se Kosiner.

„Co s tím? Z toho se dá dělat všechno možné. Hřebíky, kleště, mříže, železná hrnce, pistole...“

„Cooo?... Pistole?... Děti, — ven!“¹⁵

Ještě drsnější židovský masochistický humor, který už pouze bolí, je přítomen i v básních Władysława Szlengla, jež vznikly o 10 let později ve varšavském ghettu, pár měsíců před Szlenglovou násilnou smrtí.

¹⁰ H. Safrin, *op. cit.*, s. 245.

¹¹ K. Poláček, *op. cit.*, s. 17.

¹² O. Pick, *op. cit.*, s. 21–22.

¹³ K. Poláček, *op. cit.*, s. 46.

¹⁴ H. Safrin, *op. cit.*, s. 248.

¹⁵ K. Poláček, *op. cit.*, s. 19.

I tylko wisi z dawna
 (reklama w każdym razie)
 zniszczony stary napis
 „Gotujcie na gazie“¹⁶.

V případě tohoto druhu humoru se zjevuje obecný rys židovských anekdot. Nejsou totiž psány pouze pro zasmání, pro rozptýlení. Židovské anekdoty zanechávají stopu v podobě otázky (často jsou i formálně takto ukončené), protože často poukazují na to, co tak trefně neříkají. Hledá se v nich totiž možnost jazyka sdělovat něco jiného, než co je vysloveno. Sděluje se něco, co je za slovy, nezřídka i pravý opak jejich významu. Pointy židovských anekdot na rozdíl od vtipů nemusí být zcela jednoznačné.

Jak je z uvedených příkladů zjevné, v anekdotách se výrazným způsobem pracuje se stereotypy, a také s předsudky. V souborech polských i českých anekdot Safrinových, Tuwimových, Pickových a Poláčkových je čtenář vzhledem k původu a životnímu postoji autorů-sběratelů, který se prolíná i do postoje vypravěče (u Tuwima vzhledem k dramatické struktuře jeho textů pouze implicitního), konfrontován s autostereotypem Žida, který však může být rovněž ironickou polemikou s heterostereotypem. Opět je čtenář vržen na nejistou půdu a je na něm, jak bude daný stereotyp interpretovat. Situace je navíc ještě složitější, neboť samotný autostereotyp není zcela kompaktní. Poněkud se totiž rozpadá, jak bude patrné z dalšího výkladu.

Vyznění některých českých a polských židovských anekdot je podobné, v některých případech téměř totožné. Poněkud odlišný obraz lze vysledovat v případě opozice špíny, ortodoxie, chudoby, nevzdělanosti na jedné straně a čistoty, náboženské vřátnosti, bohatství, případně i vzdělanosti (často však pouze předstírané a povrchní, jež je rovněž v anekdotách častým předmětem posměchu) na straně druhé. Tento protiklad představuje rozdíl mezi stereotypně vnímaným židovstvím východním a západním. V druhém případě se *en gros* jedná o „civilizovaného“ asimilovaného Žida. Vůči němu je postaven obraz, pro který se v češtině ujal výraz „polský Žid“.

Polským Židem v české literatuře se zaobírá ve své dvoudílné knižní studii Oskar Donath. V prvním díle *Židé a židovství v české literatuře 19. století (od K.H. Máchy do Jar. Vrchlického)* uvádí např. epigram Karla Havlíčka Borovského pod názvem *Patroni Haliče* a rovněž i jeho báseň *Astronomie polského Žida*. Havlíček zde ústy otce poučuje nezdrábného syna, jenž se chce stát, Bože chraň, astronomem. Otec přirovnává planetární soustavu k soustavě finanční (Slunce je dukát atd.) a dosti nevybíravě ho odrazuje od záměru léztí až na nebe¹⁷.

¹⁶ W. Szlengel, *Mala stacja Treblinka*, [in:] *idem, Co czytałem umarłym*, Warszawa 1977, s. 75.

¹⁷ O. Donath, *Židé a židovství v české literatuře 19. století (od K.H. Máchy do Jar. Vrchlického)*, Brno 1923, s. 17.

Ve druhém díle *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století (od Jar. Vrchlického do doby přítomné)* věnuje O. Donath tomuto tématu dokonce celou jednu kapitolku „Polští Židé“¹⁸. Kromě autorů (např. zmíněného J. Havlíčka Borovského či Sv. Čecha, Sv. Machara, Fr. Sokola Tůmy, K. Čapka Choda, E. Trévala, J. Ev. Kosiny, J. Haška, J. Dýmy, J. Kopty, J. Kaňáka) a popisu děje jejich próz se zde Donath snaží postihnout rovněž mimoliterární okolnosti, jež k takovému obrazu v literatuře vedly:

Polští Židé nepožívají v západní Evropě velikých sympatií. Nejsou-li předsudky vůči domácím Židům ještě úplně potlačeny, trvají proti východním tím více. Jací šlechetní lidé mezi nimi bývají, uznává se jen zřídka (Machar o Lipinerovi a Halbanovi v Konfesích literáta [...]). Když se na počátku války přihnuly davy haličských Židů-uprchlíků do našich zemí, obyvatelstvo z veliké části nemělo porozumění pro jejich bídu, neuvědomilo si, co tito lidé vystáli duševních muk, nehledě k ztrátě veškerého jmění, zatím co ono sledovalo vývoj války pěkně zdaleka. A když se tito lidé, nechtějíc žítí z milodarů, ohlédli po nějakém obchůdku a svou zdatností to k něčemu přivedli, bylo na ně opět ukazováno prstem¹⁹.

Svou troškou do mlýna k utváření a petrifikaci stereotypu východního Žida v západním světě přispelo i jedno česko-německé dílko. (Jedná se zde však spíše o obraz Ahasvera, věčného Žida). Autorem dodnes ve světě hrané lidové zpěvo-hry *Der Polnische Jude* (1901) je český skladatel Karel Weis. Operu původně nabízela Národnímu divadlu, ale byl odmítnut. Německé libreto bylo napsáno podle francouzské dramatické předlohy a záhy po uvedení v Praze v Německém divadle bylo přeloženo do několika dalších jazyků (polsky 1906, česky až 1907)²⁰.

Toto stereotypní vidění přetrvává dokonce i v koncentračním táboře Treblinka mezi samotnými Židy. Richard Glazar ve své knize *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky* na účet vlastní neschopnosti podniknout v táboře vzpouru poznamenává:

To sme pořád čekali, vymlouvali se na tohle a támhleto. Poserové sme větší než ty polský tady, protože voni byli takový vodjaživa — kšeftaři s teplou vodou, šmeldové a šibři. Ale my, co sme přijeli z Terezína jak z Ameriky, sme dovedli dát druhýmu po hubě, byli sme na to stavěný²¹.

Obraz polského Žida je přítomen v českém jazyce, a tedy i literatuře doposavad, jak o tom svědčí citát z *Hrdého Budžese* (1998) Ireny Douskové:

„Helčo, ty zase vypadáš jako polskej žid,“ zlobila se na mne Kačenka cizíma slovy. „Kabát máš přepnutej, šálu couráš po zemi, čepici máš v kapse, celá jsi nějaká zmáčená. Taková chytrá holčička a chodíš jak z pomocný školy“²².

¹⁸ O. Donath, *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století*. Díl II. (od Jar. Vrchlického do doby přítomné), Brno 1930, s. 172–176.

¹⁹ *Ibidem*, s. 172.

²⁰ D. Janota, J.P. Kučera, *Malá encyklopedie české opery*, Praha-Litomyšl 1999, s. 217–218 a 295; A. Hostomská, *Opera (průvodce operní tvorbou)*, Praha 1964, s. 589–591; H. Seeger, *Opern Lexikon*, Berlin 1986, s. 522 a 680.

²¹ R. Glazar, *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, Praha 1994, s. 115.

²² I. Dousková, *Hrdý Budžes*, Brno 2002, s. 12.

Po tomto velmi stručném a zjednodušeném kulturněhistorickém exkurzu přeju nyní opět k anekdotám. Vyjdu ve svém referátu z toho, co jsem již dříve konstatoval. V českém čtenářském povědomí méně známé *Židovské anekdoty* Oty Picka z roku 1925 jsou — jak již jsem naznačil ve svém předchozím vystoupení — na rozdíl o těch Poláčkových nevybíravější a lechtivější, dosti otevřeně se zde píše od pochodech metabolických. Výjimkou není obraz Žida-špindíry či Žida-smraďocha. Polskými Židy se to u Picka jen hemží.

NA POLSKÉ UNIVERZITĚ

Profesor: „Je následující právní případ: V témž pokoji a v tutéž hodinu spí matka a dcera s hošíkem. Děcka, která si byla velmi podobna, [byla] omylem vyměněna a ráno nemohla služebná rozeznatí, který hošík patří matce a který její dceři. Jak byste tento případ rozřešil?“

Kandidát Taussig: „Víte, pane profesor, určitě, že děcka byla vyměněna?“

Profesor: „Ano.“

Kandidát: „Tak je ještě jednou vyměním a bude to“²³.

ZMRZLINA

Nathan Winternitz přijel ze Lvova do Prahy, kde měl velmi mnoho pochůzek, vesměs obchodních, i byl po dlouhé chůzi velice unaven. Aby se poněkud osvěžil a nepromeškal mnoho času, zašel do cukrářství, kamž jej zlákal nápadný nápis za výkladní skříní „ZMRZLINA“. Vstoupil a hned se tázal, jakou zmrzlinu mají. — „Čokoládovou, vanilkovou, citronovou, jahodovou...“ — „Tak mi dejte cibulovou“, praví panský Winternitz a usedá za stůlek²⁴.

Na těchto anekdotách je nápadné, jak se v nich pracuje se stereotypy, neboť charakteristika jako např. Lvovský by v Polsku, koneckonců ani v dnešních Čechách, nebudila vůbec žádné břišní vibrace. Řešením — pouze však v některých případech — by bylo zaměnit polskou lokalizaci za Chełm, město hloupých Židů. Avšak že by se nějaká Safrinova²⁵ chełmská anekdota dostala s charakteristikou „polská“ do Pickova či Poláčkova souboru mi není nic známo.

Přestože u Poláčka se také nachází anekdoty z Polska a především obraz Tarnopole je značně negativní²⁶, je u něho umístění židovského Východu poněkud pestřejší než u Picka. Nejenže si Poláček nebere na paškál neblahou polskou univerzitu, jeho anekdota ze Lvova je umístěna do galerie²⁷, ale především oblast východního židovství zde zastupuje i Slovensko²⁸ či Podkarpatská Rus.

Z PODKARPATSKÉ RUSI přijel žid v kaftanu, ve velkých botách, s pejzy a v takovém divném klobouku do Paříže. To se ví, že všichni kluci za ním běhali a pokřikovali, když se

²³ O. Pick, *op. cit.*, s. 29.

²⁴ *Ibidem*, s. 60.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Tuwim charakteristiku chełmský nepoužívá vůbec. J. Tuwim, *op. cit.*

²⁷ K. Poláček, *op. cit.*, s. 16, 27, 37.

²⁸ *Ibidem*, s. 22.

objevil na pařížských ulicích. Z počátku je ignoroval, ale nakonec se dopálil, rozpráhl ruce a zlostně se na děti rozkřikl: „No, co na mě koukáte? Copak jste nikdy neviděli žádného Čechoslováka?“²⁹

Výstižně popisuje tento střet západního světa, jehož součástí byli i čeští či němečtí asimilovaní Židé v Čechách (koneckonců i sionisté), s východním židovstvím v rámci Československa Ivan Olbracht v povídce *Zázrak z Julčou*³⁰. V roce 1938 publikuje Jiří Mordechaj Langer spisek *Talmud (ukázky a dějiny)*, která je v podstatě příručkou pro československou správu. Úředníky je totiž třeba, aby vůbec mohli na tomto nově získaném území efektivně pracovat, poučit o specifických pravidlech, jimiž se zbožní chasidští Židé řídí³¹.

V Poláčkově případě, jak již jsem byl ve svém předchozím referátu napsal, lze mluvit o anekdotách československých. Kdežto pro Picka by se spíše hodil přídomek rakousko-uherský. Pro české židovské anekdoty je příznačné, že nerozlišují mezi Židem velkopolským, či tzv. Litwakem, anebo např. Židem z Lodži apod. Výraz polský Žid u obou autorů zastupuje Žida haličského. Jedná se tedy o obraz, který byl vytvořen ještě v době Rakouska-Uherska.

Vzhledem k tomu, že Pick své anekdoty překládá z němčiny, bylo by v budoucnu vhodné probádat, jak polský Žid vystupuje v německých židovských anekdotách, tedy zda vůbec. Z tohoto pohledu by takové srovnání bylo na místě i u Safrina, který čerpá mj. z německojazyčného souboru anekdot Salomey Landman *Der jüdische Witz*³². Zde bohužel na takovou komparaci již bohužel není prostor.

Na závěr nezbyvá než dosavadní analýzu shrnout. Ve všech čtyřech zmíněných souborech je přítomna hra se stereotypy, jež je esencí nejen židovských anekdot, nýbrž anekdot obecně. V židovských anekdotách však navíc spatřuji moment nadhledu. Stereotypy, a hlavně omezené stereotypní myšlení, se stávají předmětem výsměchu. Je zde ironizován obraz shodný jak s heterostereotypem, tak s autostereotypem. To, že vypravěč stojí nejen mimo heterostereotyp, ale i autostereotyp, je snad dáno tím, že „autoři“, při vši úctě k tezi neztotožňování vypravěče s autorem, těchto děl pocházejí z asimilovaných kruhů, a to i přesto, že odstup a nadhled je pro takovýto druh textu typický. V českých anekdotách je tento fakt ještě zvýrazněn rozlišováním mezi obrazem polského, případně slovenského či podkarpatského (tedy východního) a českého, francouzského (tedy západního) židovství. Z uvedeného vyplývá, že je nasnadě vydělit pro tento případ ještě jeden druh stereotypu, který nebude ani heterostereotypem, ani autostereotypem, ale něčím mezi, tedy jakýmsi heterostereotypním autostereotypem.

²⁹ *Ibidem*, s. 24, 41.

³⁰ *Ibidem*, s. 51.

³¹ I. Olbracht, *Zázrak z Julčou*, [in:] *idem*, *Golet v údolí*, Praha 1968, 7–39.

³² J.M. Langer, *Talmud (ukázky a dějiny)*, Praha 1938.

The stereotype of the body in Polish and Czech Jewish anecdotes

Summary

Researching a picture of Jew in Czech and Polish prewar collections of Pick's, Poláček's, Tuwim's and Safrin's Jewish anecdotes I concentrated on physical stereotypes. I showed how differences between Eastern European Jewry and Western European Jewry are revealed in Czech and Polish Jewish anecdotes. Moreover, a specific type of depicting an Eastern European Jew so-called Polish Jew (*polský Žid*) is present in both Czech collections of anecdotes (especially by Pick). Studying these four collections of anecdotes, I had to redefine the picture of Jew, which would have been either a heterostereotype or an autostereotype. The imagological research allowed to offer a new more suitable term called heterostereotypical autostereotype, which matches the specific position of the assimilated Jewish author-narrator.

Keywords: Czech and Polish prewar Jewish anecdotes, picture of Jew, Eastern European Jewry and Western European Jewry, so-called Polish Jew, heterostereotypical autostereotype.